

KÄNN DIG
SJÄLV

NORDISKA MUSEET

KÄNN DIG SJÄLV

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK FATABUREN 1998

Fataburen 1998

ISBN 91 7108 428 2 ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör *Ingrid Bergman*

Grafisk form *Linn Fleisher*

Omslag *Collage av fotografier ur boken*

Foto om intet annat anges *Sören Hallgren, Nordiska museet*

Tryckt hos MediaPrint, Uddevalla AB 1997

FRU VERONIKA HEISS SALONG

Elisabet Stavenow-Hidemark

Huru falsk den föreställningen är att skönhet i hemmet vinnes blott genom rikedom, det ser man bland annat i de många, af meningslösa lyxföremål och konstsaker öfverlastade hem, där inget djupt skönhetsbehof, ingen personlig smak gjort sitt urval eller gifvit föremålen den plats, från hvilken de kunna värka...

Så gick Ellen Key till storms mot borgerliga rumsinredningar i sin skrift "Skönhet för alla" (1899). Just en sådan inredning äger Nordiska museet, en salong som var en gåva av dödsboet efter Veronika Heiss f. Rainer (1841-1927). Ingen av de många arvingarna ville ha alla dessa möbler, textilier och prydnadssaker, som man tyckte var gräsliga. Därför kom de till Nordiska museet. Det vet jag för Veronika Heiss var min mormorsmor.

Det var framsynt av tjänstemännen vid museet att ta emot gåvan. Alltsedan tidigt 1900-tal var sådan inredningsstil så föraktad att mycket lite av den finns kvar. Mest avskydd blev den naturligtvis under 1930-talet då funkisstilen kom. Och nu finns de som tycker den är nästan vacker!

Min mormorsmor dog innan jag föddes, men jag minns

åtskilligt som berättats om henne. Prästbetyg, mantalsuppgifter, bouppteckning och fotografier gör bilden tydligare. Några brev har jag inte hittat. Ändå ger jag mig på att försöka beskriva de yttre konturerna av hennes liv, ett invandraröde med guldkant.

Som ung var Veronika Rainer mycket vacker. Och hon hade en bedårande sångröst. Hon blev medlem i en sångargrupp som for runt Europa på turné och därmed övergav hon barndomshemmet i Fügen i Zillertal, österrikiska Tyrolen. Hon lämnade sin far läkaren och sin avskydda styvmor och hon slapp möta Sankte Claus som på julen drog ner de elaka barnen i källaren och slog dem med kedjor. Om detta berättade hon senare för barn och barnbarn men också om sin längtan efter hemtraktens alper.

Sångargruppen kom till Stockholm. Där mötte hon den unge tyske bryggmästaren Franz Heiss, född 1838 i Schleichach i Bayern. Han hade kommit till Sverige 1859 och liksom hon var han katolik. De gifte sig 1863 – hon var då 21 år. I tät följd föddes sonen Franz och döttrarna Lisen, Sofie, Laura och Vendla. Barnen flyttades över till den tyska lutherska församlingen sedan Franz Heiss, som det berättats, funnit en av döttrarna i färd med att som hemläxa plugga in en lista över dödssynderna.

EN FRAMGÅNGSRIK BRYGGARE

Franz Heiss var en framtidens man. Han var utbildad till bryggmästare i München och lockades till Sverige med en tjänst vid Sankt Eriks bryggeri i Stockholm, där han stannade i 10 år. Hans kunskaper i att brygga ett ljust och hållbart öl, pilsener, som tidigare var i det närmaste okänt för svenskarna, lär ha varit orsaken till hans framgång. 1869 kunde han förvärva en tredjedel av ett bryggeri på Luntmakaregatan. Heiss blev dess ledare och bryggmästare och i fastigheten fanns också bostad för familjen. Bryggeriet fick vid denna tid namnet Hamburgerbryggeriet. Umgänget bestod av tyska bryggarfamiljer; de bevarade porträttalbumen är fulla med namn som Dölling, Sellmann, Hartmann och Kalb, alla bryggmästare i Stockholm. Den 31 oktober 1878 hade man stor middag på Luntmakare-

gatan då budet kom att Eldkvarn brann. Gäster och värdfolk rusade från middagsbordet för att se begivenheten, lämnande barn och någon tjänarinna hemma. Det gjorde djupt intryck på den 8-åriga dottern Laura som berättat om händelsen.

I hemmet fanns som hjälp och sällskap Johanna Marcus, kallad Hanning, fem år yngre än sin matmor, vars ständiga sällskap och bottenlojala försvarare hon var. Hanning tillhörde den mosaiska församlingen i Stockholm. I hemmet fanns också tro-tjänarinnorna Hilma och Tilda. Hilma var husa och hade en kraftig röd mustasch. Ofta berättad i familjen var hennes replik när fästmännen till de yngsta döttrarna kom på besök: "Småflickorna är i barnkammaren."

ANDERS ZORN HADE MATDAGAR

I slutet av 1870-talet dyker en fattig ung man upp i familjen. Han var utomäktenskapligt barn till en Morakulla som sköljt flaskor på bryggeriet och en tysk bryggmästare, Leonard Zorn. Denne hade varit vän till Heiss alltsedan han kom till Sverige. Senare hade Zorn flyttat över till Finland där han avlidit. Pojken ansågs ha stora konstnärlig anlag och för att hjälpa honom under studietiden vid Konstakademien slöt sig fabrikör Anton Bolinder och bryggmästarna Heiss och Fritz Dölling samman om ett månatligt underhåll. Hos Heiss hade han också "matdagar". Riktigt vad det innebar förmåler inte historien. Kanske åt han med familjen, kanske var han hänvisad till tjänarna. Långt senare skrev Anders Zorn i sina minnesanteckningar med tacksamhet om det ekonomiska bidraget, men tillade: "jag var återigen beroende av främmande hjälp och det kändes förödmjukande och tryckande".

Det finns ett brev daterat 2/1 1879 av Franz Heiss hand, nu i Zornmuseet, till Anders Zorns farbror Philipp Zorn, bryggmästare i Chicago. I brevet ber Heiss om ekonomiskt stöd till den unge Zorn. Denne beskrivs som sin fars avbild och med "ein sehr grosses Talent für die Kunst".

Senare, när Anders Zorn var en erkänd konstnär, målade han makarnas porträtt både i akvarell och olja. I hemmet fanns

också Zorns målning "Buteljsköljning" med motiv från Hamburgerbryggeriet. Porträtten i olja var målade 1891 och skänktes efter Veronika Heiss död till Nationalmuseum.

SOMRAR PÅ VELAMSUND

Somrarna tillbringades på Velamsunds slott på Värmdön. Slottet ägdes av brukspatron Emil Egnell som hyrde ut huvudbyggnadens övervåning till familjen Heiss från och med 1881, medan bryggarna Fritz Dölling och C.G. Simonsson med familjer hyrde var sin del av bottenvåningen. Huset var fyllt av ungdomar och ännu 60–70 år senare berättades om dessa sorglösa somrar med upptåg och lekar. Men till Velamsund kom också stränga farmor från Tyskland och tvang småflickorna att sticka 40 varv om dagen på sina stickstrumpor innan de fick gå ut och leka. Och där fanns en källare där stygga barn stängdes in, vilket gav en rädsla att bli lämnad ensam som satt kvar livet ut.

BRYGGERIET FLYTTAS

Med Franz Heiss stigande framgång blev det gamla bryggeriet på Luntmakaregatan och bostaden där allför anspråkslösa. Dessutom var det nya paradstråket Kungsgatan planerat att dras över bryggeritomten, som naturligtvis därmed steg i värde. Redan 1875 köpte han flera sammanhängande tomter vid Norrtullsgatan; där uppfördes från och med 1884 ett stort modernt bryggeri, och dit överfördes namnet Hamburgerbryggeriet. De nya lokalerna kunde tas i bruk 1888 och året därpå såldes de gamla bryggerilokalerna som revs för Kungsgatans framdragning. Vid Norrtullsgatan byggdes ett magnifikt bostadshus, den s.k. disponentvillan, för familjen Heiss och några andra bryggarfamiljer. Det var den tiden då koleran gick och de nu halvvuxna barnen såg den oändliga processionen av likvagnar på Norrtullsgatan på väg ut mot Norra Kyrkogården.

HEMMA HOS FAMILJEN HEISS

Språket i hemmet tycks mestadels ha varit tyska. Veronika Heiss lärde sig aldrig tala korrekt svenska, vilket gav orsak till barn-

Veronika Heiss med de fyra äldsta barnen: Franz, Lisen, Sofie och Laura. Originalfotografiet av Gust. Joop & Comp. Stockholm 1871.

barnens skoningslösa skämt bakom hennes rygg. I omtal kallades hon vanligen "mårrmårr" eller "ten Feronika" och enligt deras berättelser var hon varken snäll eller särskilt begåvad. Framför allt fick hon inte störas. "Mormor vilar", var Hannings ständiga kommentar. När det var storstädning tog hon på sig förkläde och huckle och satt i salongen till dess jungfrurna var klara.

Sådana spillror av minnen har sipprat ner till fjärde generationen, säkert förvanskade, ryckta ur sitt sammanhang och kanske berättade med skärvan i ögat. Jag ser henne på fotografier-

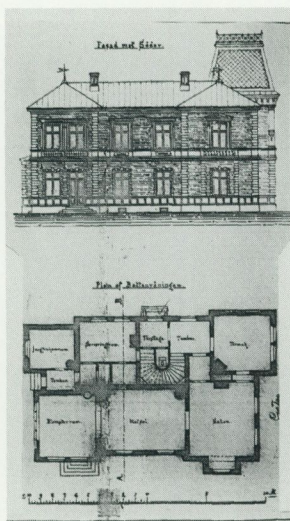
na, en vacker flicka med strålande ögon, klädd i Tyrolerdräkt. På bilder från 1870-talet ser vi henne tidigt tjock av alla graviditeterna och med ett avvisande och missnöjt ansiktsuttryck. Hon älskade sina två äldsta barn med vilka hon hade god kontakt. ”Mer än två barn ska ni inte skaffa er, fler kan man inte älska”, sa hon en gång när barnen var samlade, också de oälskade, som aldrig glömde det. Hon skulle ständigt ”oppwachtas”, som barnbarnen sa, med uppmärksamhet och visiter. Sannolikt var hon mycket olycklig.

ETT MATMINNE

Vad mer har lämnats vidare av detta tyska arv? Mormor brukade säga ”Mahlzeit”, alltså en förkortning av ”gesegnete Mahlzeit” – välsignad vare måltiden – ibland när vi ätit. Och så är det högtidsrätten på juldagen, en kraftig god buljong med små hemgjorda leverkorvar i. Vad vi tyckte det var gott och festligt och mycket arbete var det med leverkorven. Där var mormors hemhjälp Gerda och Berta suveräna. Under ett besök i Berlin på 1980-talet gick jag in på en enkel restaurang. Det fanns inte mycket att välja på, jag tog något som hette ”Kraftbrühe mit Leberknödeln”. Framför mig sattes ned en tallrik med gamla mormors juldagsrätt och den smakade precis likadant. Detta var alltså en vardagsrätt som hon tagit med sig till Sverige och i minnenas ljus hade den förvandlats till en festrätt.

FLORAGATAN 5

1891 inköpte Franz Heiss fastigheten Linden 13 med adress Floragatan 5 i den nya villastaden norr om Humlegården. Han hade sålt sitt bryggeri 1889 till ett konsortium, AB Stockholmsbryggerier, vilket sannolikt givit honom kapital till inköpet av villan. Själv förblev han bryggeriets ledare ännu några år men drabbades av sjukdom och dog 1898. Villan var byggd i fransk Frans I:s stil med fasader i tegel och puts, flacka tak och ett skifferklätt torn, upptill avplanat och prytt med ett ornamentalt järngaller. En smal trädgård runt huset hörde till och längst in på tomten ett uthus med stall och vagnbod samt en bostad för

Villan Floragatan 5, kvarteret Linden 13, köptes av Franz Heiss 1891. Arkitekten är okänd. Villan innehöll nio rum, badrum och två jungfrukammare. Nu riven. Ritning i Stockholms byggnadsnämnd.

kusken/gårdskarlen med familj. Villan låg granne med den bekanta Curmanska villan, en hemvist för Stockholms kulturella umgängesliv.

Husets arkitekt är okänd; dess tidigare ägare var fabrikör August Wicander (1836–1891) grundaren av den kända korkfabriken. Han bodde där bara från 1887 fram till sin död; det var dödsboet som var säljare. Dessförinnan står en änkefru E. Wessel som ägare av tomten. Huset innehöll nio rum, två jungfrukammare, badrum, vilket var en modernitet, serveringsrum samt ett kök som låg i källarvåningen. På sydfasaden fanns balkonger utanför två av sovrummen. Bostadsytan var ca 400 kvm. Hushållet bestod nu, sedan fyra av barnen gift sig, av makarna Heiss, 20-åriga dottern Vendla, Hanning Marcus och jungfrurna Hilma och Tilda. I mantalsuppgiften för 1892, upptas också en betjänt. (Tre olika trosbekännelser under samma tak tycks inte ha vållat problem.) Kusken med hustru och två barn bodde i gårdshuset.

SALONGEN

Nu återkommer jag till den salong som denna uppsats skulle handla om. Sannolikt var en del av inredningen nyanskaffad till inflyttningen 1891 och den är ett utomordentligt exempel på sin tids borgerliga smak. När döttrarnas hem sattes upp – näst yngsta dottern gifte sig det året – togs allting från Leja, i familjen kallad "ten Leja", givetvis utan att de unga tillfrågades om hur de ville ha det. Man kan därför förmoda att Leja var familjens huvudleverantör.

Smak åsido, hela inredningen är av ypperlig kvalitet och bästa hantverk. De dubbelfodrade gardinerna är av brunrosa blankt siden med draperad kappa av tjock silkeplysch i mörkare rödbrunt. Möbeltygerna är av flera slag. En soffa och de stora djupa resårstoppade fätöljerna är klädda med ljust blommigt siden med atlasbotten i en inramning av gräsgrön mjuk sammet. De har just den omtyckta effekten att låta ljuset återkastas av sidenet och drunkna i sammeten. En annan möbelgrupp är skulpterad i ek, inspirerad av fransk rokokostil med klädsel av brunrosa brokad. Ett vitrinskåp, skapt som en bärstol i rokoko och

Franz och Veronika Heiss porträtt i en guldmedaljong, en gåva till dottern Laura av föräldrarna 1888. Privat ägo.

försett med formblåsta mjukt rundade glastrutor innehöll prydnader av alla slag. Bordet framför soffan tar priset, i bouppteckningen efter Franz Heiss kallas det mycket adekvat för "plyschbord". Skivan och de svängda benen är helt klädda med brunrosa plysch, runt benen är en schal av samma tyg knuten och skivans kant är draperad och försedd med en hög yllefrans. En ljus heltäckande matta med orientaliskt mönster ser ut som den vore sammansydd av våder och avslutad med en bård av en mörkare våd. På mattan framför soffan ligger en korsstygnsbroderad divansmatta och en broderad kudde är utslängd på golvet. Överallt finns prydnader: skulptur på piedestal, praktfulla fotogenlampor med enorma tygskärmar, antikmakasser, en tredelad skärm med spegelglas framför kakelugnen, höga kandelabrar, ja till och med en japansk solfjäder bland alla dyrbarheterna.

Den dominerande färgskalan var rosabrunt/rostbrunt/terrakotta att döma av de bevarade textilierna och det var en modern färg som omkring 1890 avlöste den vinröda som haft stor dominans under 80-talet. Och som en modern accent ligger en kudde i soffan med tryckt nejlikemönster i stor skala. Mönstret är ritat av den framstående engelske designern Lindsay P. Butterfield och tyget såldes i den lilla avancerade butiken Sub Rosa vid Blasieholmstorg.

Kakelugnen hade en stor spegel infälld som på bilden återger den stora kristallkronan. Zorntavlorna – de stora porträtten av makarna Heiss och bryggeriscenen – har breda, räfflade guldramar som lyfter fram dem från den blommönstrade tapeten. På väggen hänger också en etsning, det kända självporträttet av Anders Zorn. På bordet under Veronika Heiss porträtt står två små reliefporträtt av hennes farföräldrar, skurna i trä och målade. De finns kvar i familjen. Några av döttrarna behöll dörrdraperierna, tre lufter gardiner, mattorna, ljuskronorna och ett fåtal prydnadssaker, – det låter kanske mycket, men det mesta kom till museet.

Nordiska museet fick också överta en del föremål från förmaket, men ingenting från jaktrummet som är bevarat bara på

fotografi. Heiss var en road jägare, han arrenderade jakträtten på Velamsunds ägor, och rummet är fyllt med troféer, små uppstoppade, ofta behornade huvuden tätt uppsatta på väggarna. Möblerna är klädda med en tryckt sammet med tulpanmönster, sannolikt en modern engelsk velveteen. Hit drog sig barnbarnen tillbaka efter släktmiddagar hos sin mormor. En lek kusinerna emellan var att hålla auktion till lägsta priser på inventarierna som väckte deras bottenlösa förakt.

SALONGEN SOM MUSEIFÖREMÅL

Museet har haft stor nytta av den Heisska salongsinredningen. En magnifik gardinupsättning visades på utställningen "Gardiner" (1962). Nästan i sin helhet visades salongen på

Salongen Floragatan 5 med Zorns stora porträtt av makarna Heiss.

Ett överdåd av textiler: Den dominerande färgskalan var rosabrunt och rostbrunt.

Familjen Heiss salong. Nästan alla inventarierna i salongen skänktes till Nordiska museet, med undantag av de två Zornporträtten som skänktes till Nationalmuseum. En tredje Zorntavla, Buteljasköljning, med motiv från Heiss bryggeri, som syns över vitrinskåpet till vänster behövs i familjen.

museets jubileumsutställning "Svenskens 100 år – Känn dig själv" (1973); då hade också Zornporträtten lånats in från Nationalmuseum. Det var inte långt efter studentrevolten och i tidens anda ställdes salongen i skarp kontrast till ett fattigt arbetarkök. Återigen byggdes salongen upp på utställningen 90-tal (1991), den gången som prov på tidens inredningssmak. Vissa delar ingår i utställningen "Traditioner" (1994) för att visa borgerligt julfirande. Enstaka möbler har ansetts så tidstypiska att de visats i omgångar vid olika tillfällen. Så är också denna salong den enda nästan fullständiga rumsinredning som museet äger från den förmögna borgarklassen vid 1800-talets slut.

Tack till Jonas Berg för uppgiften om datum för Franz Heiss förvärv av fastigheten Linden 13.

